

KÓRKEM TEKSTTI ANALIZLEW USÍLLARI

Dosjanova G.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Dóretiwwshi óz shıǵarmaların ózin qorshaǵan ortalıqtı biliwi, túsiniwi, ishki keshirmeleri, dúnyaqarası hám taǵı basqa da faktorlarǵa súyengen halda jaratadı. Búgingi kúnde kórkem tekstti analizlewdiń bir qansha principleri, usılları kórsetilgen. Shıǵarmanı analizlew arqalı oqıwshı shıǵarmaǵa tereńirek kirip baradı. Jazıwshınıń poetikalıq til qurallarınan paydalanıw dárejesin, kórkem-estetikalıq táreplerin tereńnen anılaydı.

Kórkem tekstti tipologiyalıq, funkcionallıq, psixologiyalıq hám filologiyalıq sıyaqlı bir qansha baǵdarlarda izertlewge boladı. Analizlewdegi bul usıllar shártli bóliniw esaplanadı. Sebebi, kórkem tekstti úyreniw barısında izertlewshi bul baǵdarlardan birewine tiykarlansa da, tek ǵana sol usıl menen sheklenbeydi. Lingvistikalıq baǵdardadı analizlewde tiykarǵı dıqqat shıǵarmada tillik birliklerdiń qollanıw ózgesheliklerine qaratıladı. Solay da tekst lingvistikasına tiyisli miynetlerde kórkem tekstti lingvistikalıq analizlewdiń bir qansha túrleri kórsetiledi [1,44].

Lingvistikalıq analizlewde tekstte til birlikleriniń qollanıw ózgeshelikleri úyreniledi. Onıń ilimiy miynetlerde fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik hám t.b. bir qansha túrleri kórsetiledi. Máselen, leksikalıq usıl da shıǵarma tiliniń leksikalıq qatlamı, sózlik quramınıń tariyxıy shıǵısı, sheklengen leksikalıq birlikler, frazeologizmder, sinonim, antonim hám omonimler hám t.b. til birlikleriniń qollanıw ózgeshelikleri keńnen analizge tartıladı. Tillik birliklerdiń belgili bir tariyxıy dáwirlerdegi jaǵdayı, tildiń házirgi jaǵdayı menen salıstırmalı baǵdarda da úyreniledi. Lingvostilistikalıq analizlew usılında jazıwshı yaqı shayırdıń tillik birliklerden shıǵarmadaǵı súwretlenip atırǵan waqıyaǵa, qaharmanlardıń xarakteristikasına baylanıslı paydalanıw usılları úyreniledi. Bul arqalı jazıwshınıń stili, obraz jasaw uqıplılıǵı anıqlanadı.

Qaraqalpaq til biliminde soǵı waqıtları shayır hám jazıwshılardıń dóretpeleri lingvopoetikalıq baǵdarda keń túrde izertlew obyektine aylandı. Lingvopoetika ataması kórkem shıǵarma tilin úyreniwdegi keń qamrawlı túsini bolıp shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewshi birliklerdi tildiń barlıq tarawları sistemasında analizleydi. Ózbek til biliminde M.Yuldoshev bul usıldıń teoriyalıq tiykarların, qalıplesiw basqıshın hár tárepleme izertledi [3].

Búgingi kúnde kórkem tekstti psixolingvistikalıq, sociolingvistikalıq, lingvomádeniy, pragmatikalıq tárepten analizlewge qaratılǵan jumıslar kólemi ádewir keńeydi. Degen menen, bul analiz usıllarınıń ilimiy-teoriyalıq tiykarları tolıq islenip bolındı dep ayta almaymız. Kórkem tekstti lingvistikalıq analizlew procesi tómendegi principlerge tayanıp ámelge asırılsa maqsetke muwapıq boladı: Forma hám mazmun birliǵı principı, orın hám waqıt birliǵı principı, kórkem tekst tiliniń ulıwma xalıqlıq til hám ádebiy tilge baylanısın anıqlaw, kórkem teksttegi poetikalıq aktualasqan til birliklerin anıqlaw, kórkem teksttegi intertekstualıq birliklerdi anıqlaw [2, 48].

Forma hám mazmun birliǵı. Bolmıstaǵı predmet hám qubılıslar arasındaǵı baylanıslıq forma hám mazmunınıń dialektikasınan kórinedi. Forma hám mazmunınıń dialektikalıq birliǵı hárqanday tekst ushın zárúr. Filosoflar mazmunǵa belgili bir predmet hám qubılıslardı qurawshı ishki elementler hám ózgerislerdiń kompleksi dep anıqlama beredi. Formanı mazmundı sáwlelendiriw usılı, shólkemlestiriwshisi sıpatında qaraydı. Forma hám mazmun bir-biri menen tıǵız baylanıslı, birewindegi kemshilik ekinshisine tásirin tiygiziwi múmkin.

Kórkem tekst formalıq jaqtan da, mazmunlıq jaqtan da ózine tán bolǵan quramalı estetikalıq pútınlik esaplanadı. Onda mazmun qanshelli áhmiyetli bolsa, forma da sonshelli áhmiyetli. Geyde, forma mazmun dárejesine kóteriliwi, mazmunınıń áhmiyetine tásir tiygiziw múmkin. Kórkem tekstte avtorıń mazmundı formaǵa salıwdaǵı sheberligi, bundaǵı individual ózgeshelikler ayrıqsha áhmiyetke iye. Kórkem teksttiń lingvopoetikalıq analizinde, eń dáslep, forma hám mazmun birliǵı ayrıqsha princip sıpatında úyreniliwi kerek. Hárqanday kórkem shıǵarma qanshama sátti súwretlengen menen jazıwshınıń aytpaqshı bolǵan oyın anıq túsine almasań, ol shıǵarma oqıwshını qanaatlandıra almaydı. Forma hám mazmunınıń sáykesligi avtorıń kórkem maqsetiniń anıq hám tolıq kórinisi ushın salmaqılı orın iyeleydi.

Orın hám waqıt birliǵı principı. Kórkem teksttiń tillik ózgeshelikleri úyrenilgende ondaǵı hárbir waqıyaǵa orın hám waqıt birliǵı principin esapqa alıp qatnas jasaw kerek. Hárqanday shıǵarma orın hám waqıt penen baylanıslı halda júzege keledi. Tariyxıy shıǵarma tilinde sáykes zamannıń ruwxın beriwshi waqıyalardıń qaysı orında, qanday ortalıqta júz berip atırǵanlıǵın ayqınlastırıwshı leksika-grammatikalıq birlikler qatnasadı. Orın hám waqıt túsiniǵi hárqanday tekst túrlerine qatnaslı. Bul princip tiykarında analiz etilgende tekst jazılǵan dáwir, tekstte kóterilgen tema, tekst birlikleriniń tábiyatına qarap diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq aspektlerden biri tańlanıwı kerek. Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Uyqsız tünler» povestinen alınǵan tómendegi misalǵa toqtap ótemiz. *Erteńine túske taman emlewcanadan kelsem, meniń tumbochkamıń ústinde bir kóz áynek tur. Quyashtan saqlanatuǵın qádimgi qara kóz áynek. Usınday kóz áynek Perdegúldiń tumbochkasınıń ústinde de jatırıptı. Oqıwǵa ketiw ushın tayarlanıp atır edim, Perdegúl daladan kelip:*

– Keldiń be Gülzar?–dedi de kózáynekti nusqap: kiyip kórdiń be, bola ma eken?–dedi.

Onıń ne ushın qara kózáynek ákelgenligin birden túsindim. Keshegi jigittiń «keshirersiz» dep ketip qalǵanın esitken, ol meǵzetken shıǵar dese de, tiykarǵı sırǵa túsingen edi. Perdegúldiń kewlin jıqpay kózáynekti alıp kiydim [5,172]. Bul sáwbettiń qay jerde, qaysı dáwirde, qanday adamlar arasında bolıp ótkenligin keltirilgen úzindiden de bilip alıw múmkin. Sorawlar da, juwaplar da qısqa hám anıq berilgen. Soraw beriw intonaciyasında múláymlik, ayawshılıq sezimleri bar ekenligi belgili. Juwaptan bolsa, qaharmanıń aqıllılıǵı kórsetilgen.

Kórkem tekst tiliniń ulıwma xalıqlıq til hám ádebiy tilge qatnasın anıqlaw principı. Kórkem shıǵarma tilin ulıwma xalıqlıq tilden ajratqan halda úyreniw múmkin emes. Kórkem teksttiń eki túri bar: 1) zamanagóy tekst (házirgi dáwirde jaratılǵan) 2) tariyxıy tekst (ótmishte jaratılǵan). Zamanagóy teksttiń de óz nábvetinde eki túrin kóriw múmkin: a) búgingi kún temasındaǵı tekst; b) tariyxıy temadaǵı tekst. Máselen, Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanında óz dáwirine tiyisli waqıyalar sóz etilgen. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası, A.Sadıqovtıń «Bostansız búlbúl» romanı tariyxıy shıǵarmalar qatarına kiredi.

Kórkem tekstte poetikalıq aktuallasqan til birliklerin anıqlaw principı. Kórkem shıǵarmadaǵı poetikalıq aktuallasqan til birliklerin anıqlaw da áhmiyetli principlerden biri. Bunday qurallardıń lingvistikalıq hám kórkemlik tárepin ashıp beriw arqalı kórkem teksttiń qalıplesiw mexanizmlerin anıq islep shıǵıw múmkin.

Kórkem teksttegi intertekstualıq mexanizmlerdiń lingvistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw principı. Tekst ishinde qollanılǵan basqa tekst túrlerin (naqıl, hádis, ráwiyat, ápsanalar) anıqlaw hám olardıń shıǵarma mazmunı menen qanday dárejede sáykesligi, kórkem mazmundı sáwlelendiriwdegi ornı, tiykarǵı tekst penen lingvistikalıq baylanısıwındaǵı áhmiyetli jaǵdaylar haqqında pikir júrgiziw kórkem teksttiń lingvopoetikasını ashıwda júdá zárúr. Mısalı: Qolınan hesh nársе kelmegenlikten, eki kózine ǵana kúshi jetken sorlı anası: *“Ákesiz jetim zor jetim, anasız jetim xor jetim” deytuǵın edi, biziki kerisinshe shıqtı, ne qılarman, qaytermen, qolımnan jılap-sıqlawdan basqa ne keletuǵın edi, endi sen ákeńniń eline qayıtıp bar, kóz kórgen bar, tanıс bar, birewdiń malın baǵarsañ, birewdiń otın jaǵarsañ, ólmesen kúnińdi kórersen, tiri bolsaq kórisermiz, ólsek anańnan razı bolagór,-dep berman jóneltken eken* [4, 190]. Shıǵarma tiliniń ózine tán ózgesheliklerin anıqlawda tómendegi izertlew usılları júdá áhmiyetli. Tillik birliklerdi almastırıp qollanıw usılı. Shıǵarma tiliniń kórkemligi, isenimli shıǵıwı, jazıwshınıń avtorlıq sheberligin anıqlawda usı usıldan paydalanıladı. Shıǵarmada qollanılǵan sózlerdi, gáplerdi, frazeologizmlerdi qayta dúzip kóriw, uqsası menen almastırıw hám usı tiykarda baha beriw názerde tutıladı. Máselen, M.Nızanovtıń «Ákeniń húrmeti» gúrrińindegi mına misalǵa itibar beriń: *Qutlımurat dostım bul saqıylıǵı menen, bul páziyleti menen meni qattı uyalttı! - Qutlımurat bul maqbara ushın otız úsh millionnan artıq pul sarpladı.*

Mısalda qábir sóziniń ornına *maqbara* sózin qollanǵan. Basqa sóz stillik jaqtan *maqbara* sózine sáykes kelmewi múmkin. Gáptegi tańlanıw mánisi *sarplaw* feyili arqalı kúsheytilip jetkerilgen. Ákesi dúnyadan ótkennen soń onıń basına *maqbara* qurdırǵan Qutlımurat bul isin ákesi ushın eń úlken sıy-húrmet dep oyladı hám ózine aytılıp atırǵan maqtawlarǵa tolı gáplerge kókiregin kerip, qulaq túrdi. Gúrrińde waqıyanıń rawajlanıwı *maqbara* sózin basqa sinonimi menen almastırıwǵa imkán bermeydi.

K.Raxmanovtıń «Aqıbet» romanında bunday misallar kóplep ushırasadı. Háreketiń tezligine, shaqqanlıǵına baylanıslı aytılatuǵın frazeologiyalıq sinonimler. Mısalı: Ğarrı kóptiń arası menen sırtqa shıǵıp kiyatırǵanda Qosimbet *qas penen kózdiń arasında* onıń aqshasın qaqtı da ketti. Bári zır-zır etip, *kózdi ashıp jumǵansha* ótip ketken joq pa? *Qas qaǵımda* jalınıw nábveti Mamontqa jetti, ol Shukaday kózinen qanlı jas aǵıp jalbarınǵan joq, sumlıqtıń arǵaındaǵı sumlıqtı biletuǵın Mamont quyırıq bılǵańlatıp ózinen kishkentay Shukanı aldastırıwǵa qaradı.

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde sinonimlerden bayanlayın dep otırǵan oyımızdıń ıńǵayına qaray qaysısı úylesimli bolsa, sol túrin qollanamız. Joqarıdaǵı misalda «tez» degen sózdiń mánisin obrazlı etip aytıw ushın jazıwshı tárepinen *qas penen kózdiń arasında, kózdi ashıp jumǵansha, qas qaǵımda* frazeologizmleri sheber qollanılǵan. Bul birliklerdi sinonimi menen, yaki basqa bir sóz benen almastırıwǵa bolmaydı. Eger almastırılса, shıǵarma kórkemligine kerі tásirin tiygizedi. Tekst variantların salıstırıw. Bul usıl arqalı belgili bir shıǵarma tekstin basqa variantları menen salıstıradı hám tillik ózgeshelikleri, avtordıń kózqarası, kórkem-estetikalıq niyeti shıǵarma ideyasına baylanıslı ashıp beriledi.

Sózliklerge tiykarlanıw usılı. Shıǵarma tili, ásirese tariyxıy temadaǵı shıǵarma yaki awdarma shıǵarmalarınıń tillik ózgeshelikleri úyrenilgende tiyisli sózliklerge tiykarlanıw kerek boladı. T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında qollanılǵan *jasawıl, nóker, atalıq, shayıq, axun hám t.b.* sózlerdiń mánisin túsindirme sózliklerden úyrenemiz.

Birneshe jıl aldın dóretilgen shıǵarmalar ushın sózlik dúziw zárúrlikke aylanıp barmaqta. Sózlik ústinde islew oqıwshılardıń sóz baylıǵın ósiriwdiń eń áhmiyetli derekлерinen bolıp esaplanadı. Sózlikler arqalı tek ǵana sózlerdiń túp mánisi emes, bálkim awıspalı mánileri, hárbir sózdiń qaysı tildiń birligi ekenligi, etimologiyası, morfologiyalıq quramı haqqında tereńnen maǵlıwmat beriledi. Til birlikleri indeksin dúziw usılı. Kórkem teksttiń analizi procesinde shıǵarmadaǵı til birlikleriniń indeksin dúzip shıǵıw talap etiledi. Bunıń ushın eń dáslep, shıǵarmada kóp qollanılǵan, shıǵarma kórkemligi ushın xarakterli birlikler (máselen, frazeologizmler, sinonimler, antonimler, metonimiya, metaforalar bolıwı múmkin) anıqlanadı. Keyin álipbe tártibinde terip shıǵıladı. Bul jazıwshı yaki shayırdıń til sheberligin kórsetip beriwde faktlik material xızmetin atqaradı. Sh.Seytovtıń “Isine tirkelip tigilsin”, “Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba” shıǵarmalarında qollanılǵan júzden artıq frazeologizmler, metafora yaki metonimiyalardıń indeksin atap ótsek boladı.

Kórkem tekst analizinde strukturalizm, semantika-stilistikalıq, pragmatikalıq hám intertekstualıq jantasıwlar óz ara baylanıslı izertlenilgende shıǵarma mazmunı tolıq ashıladı. Bunda til birlikleriniń tek ǵana sózlik mánisin emes, konteksttegi emocional-ekspressivlik xızmetin, obraz jasawdaǵı ornın úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

АДЕБИЯТЛАР

1. Dosjanova G., Erjanova D. Tekst lingvistikası. –Toshkent, “Innovatsiya-ziyo”, 2025.
2. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. –Toshkent, 2004.
3. Ёулдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Ташкент, «Фан», 2007.

4. Каримов К. Агабий. III . Аккапшык. –Үргениш, 2016.
5. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. –Нөкис, «Билим», 2018.
6. Рахманов К. Ақыбет. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993.

Badiiy matnni tahlil qilish usullari

Резюме. Maqolada badiiy matnni tahlil qilish usullarining nazariy asoslari o'rganilgan. Til birliklarining badiiy asarda qo'llanish usullari, semantik-stilistik xususiyatlari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: lingvistika, matn, badiiy matn, so'z, til birliklari, lingvopoetika

Методы анализа художественного текста

Резюме. В статье рассматриваются теоретические основы анализа художественного текста. Раскрыты способы использования языковых единиц в художественном произведении, их семантико-стилистические особенности.

Ключевые слова: лингвистика, текст, художественный текст, слово, языковые единицы, лингвопоэтика.

Methods of analyzing literary texts

Summary. The article examines the theoretical foundations of methods for analyzing literary texts. It elucidates the ways in which linguistic units function within a work of fiction, highlighting their semantic and stylistic features.

Kew words: linguistics, text, literary text, word, linguistic units, linguopoetics.
